# भारतीय समाजातील शिक्षणामधील लिंगभेदभाव

**डॉ. तात्याराम परमेश्वर सोंडगे**

**समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,**

**श्री सिध्देश्वर महाविद्यालय, माजलगांव**

कष्ठ्ठत्थ.द्यद्रद्मदृदड्डढ़ड्ढत्रछ़ थ्ठ्ठत्थ.ड़दृ

प्रस्तावना :

स्त्रियांचे सबलीकरण तथा सक्षमीकरण या संकल्पनेचा उदय १९७० च्या मध्यावर स्त्री चळवळीतून झाला. सेन आणि ग्रोन या अभ्यासकांनी नौरोबी येथील परिषदेसाठी १९८५ मध्ये जे पुस्तक प्रसिध्द केले तेंव्हा पासून स्त्रियांचे सबलीकरण या शब्दाचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वापर सुरू झाला. सक्षमीकरण ही संकल्पना विकास विषयक चर्चाविश्वात गेल्या २०-२५ वर्षात वापरली जात आहे. सक्षमीकरण या शब्दाची एकच एक अशी अधिकृत व्याख्या आढळत नाही. परंतु दुर्बल किंवा ओरबाडले गेलेले समाजातील गट पुन्हा एकदा संसाधने आणि निर्णयशक्ती यावर नियंत्रण आणि वाट मिळवून सक्षम होणे असा अर्थ समक्षमीकरणाचा नक्की आहे. दुर्बल तथा दडपल्या गेलेल्या वर्गामध्ये स्त्रियांचे दुर्बल होणे अधिकच तीव्र असते.

समाज कोणताही असो तेथील रहिवाश्यांच्या विकासाचा मुख्य घटक शिक्षण हाच असतो. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना त्यांचे स्वातंत्र्य उपभोगण्याची आणि संसाधने, मालमत्ता, उत्पन्न व त्यांच्या स्वत:च्या वेळेचा फायदा आणि जोखीम व्यवस्थापित करण्याची त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याची क्षमता होय. हे सर्व शिक्षणाच्या माध्यमातून शक्य आहे. कारण मानवी विकासाचा मार्ग शिक्षणातून जातो. शिक्षणामुळे विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आवश्यक असणारे ज्ञान, कौशल्य आणि आत्मविश्वास प्राप्त होतो. एवढेच नव्हे तर स्त्रिया आणि मुलींच्या शिक्षणाचा केवळ त्यांच्याच विकासावर नव्हे तर त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या पर्यायाने देशाच्या विकासावर देखील सकारात्मक परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. परंतु २१ व्या शतकाच्या प्रारंभी महासत्ता बनण्याची स्वप्ने पाहत असताना शिक्षणाच्या बाबतीत भारतीय समाजाची विशेषत: भारतीय स्त्रियांची आणि त्यामध्येही ग्रामीण स्त्रियांची स्थिती फारसी समाधानकारक आढळत नाही. जे काही शिक्षण आढळते ते साक्षरतेच्या पलीकडचे काही अपवाद वगळता पोहचलेले दिसत नाही.

गृहीतकृत्ये :

स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि भूमिकेबाबतचा पारंपारिक दृष्टीकोन भारतीय समाजातील शिक्षणामधील लिंगभेदभाव जबाबदार आहे.

शिक्षणातील लिंगभेदभावाचा अर्थ :

शिक्षण घेण्याची संधी मुलांना देणे आणि मुलींना नाकारणे म्हणजे शिक्षणातील लिंगभेदभाव होय. जागतिक लोकसंख्येत जवळपास अर्धा भाग स्त्रिया असून भारतीय लोकसंख्येत स्त्रियांची संख्या ४८.४६ टक्के आहे. परंतु शिक्षण, उत्पन्न, मालमत्ताविषयक अधिकार, वैवाहिक जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य यासारख्या बाबतीत पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रिया माघरलेल्या आहेत.

स्त्री शिक्षणाची संकल्पना :

सामाजिक परिवर्तनाची मुलभूत आवश्यकता स्त्री शिक्षण ही असून स्त्री शिक्षणाला दुय्यम लेखून परिवर्तन शक्य नाही. महात्मा गांधी असे म्हणतात की, 'स्त्री शिक्षण ही समाजाची मुलभूत आवश्यकता असून स्त्रियांची अवस्था जोपर्यंत सुधारणार नाही तोपर्यंत कुटुंबाची, समाजाची आणि पर्यायाने देशाची अवस्था सुधारणे शक्य नाही." स्त्रियांना जर शौक्षणिक विकासाची संधी मिळाली नाही तर त्याचा केवळ स्त्रियांच्या जीवनावरच नव्हे तर देशाच्या विकासावर देखील विपरीत परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. कुटुंबाच्या हितासाठी आणि विकासासाठी स्त्रीने

शिक्षण घ्यावे एवढाच स्त्री शिक्षणाचा अर्थ सिमीत नाही. तर स्त्रीने स्वत:च्या आणि समाजाच्या पर्यायाने राष्ट्राच्या विकासासाठी शिक्षण घ्यावे असा स्त्री शिक्षणाचा अर्थ आहे. अर्थात हे शिक्षण स्त्रीला स्वतंत्र करणारे आणि सामाजिक व आर्थिक स्वातंत्र्य देणारे असले पाहिजे. नव्हे तर तीच काळाची गरज आहे. अन्यथा स्त्री शिक्षण केवळ साक्षरता निर्माण करण्याइतपतच मर्यादित राहिल व असे होणे स्त्री सबलीकरणासाठी आणि सामाजिक आर्थिक परिवर्तनासाठी फारसे पूरक राहणार नाही. भारतीय समाजातील स्त्री शिक्षणाचा विशेषत: ग्रामीण समाजातील स्त्री शिक्षणाचा विचार करता स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या ७० वर्षानंतरही काही अपवाद वगळता स्त्री शिक्षण स्त्री साक्षरतेच्या पलीकडे सरकलेले आढळत नाही.

भारतीय समाजातील शिक्षणामधील लिंगभेदभावाचा ऐतिहासिक आढावा :

भारतात वैदिक कालखंडात स्त्री शिक्षणाची व्यवस्था अत्यंत प्रगत स्वरूपाची होती. मुलांप्रमाणेच मुलींवर देखील उपनयन संस्कार केले जात असत. ऋग्वेद काळात स्त्रियांना शिक्षण मुक्त होते. त्याचाच परिणाम म्हणून की काय गार्गी, मौत्रेयी यासारख्या स्त्रियांना 'विदुषी' असा लौकिक स्वकर्तृत्वावर प्राप्त होऊ शकला. परंतु पुढे उत्तर वैदिक कालखंडात स्त्री शिक्षणाच्या प्रगतीला ओहटी लागून स्त्रियांच्या दर्जात घसरण झाली. बौध्द काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त झाला. परंतु त्यासाठी त्यांनी गृहस्थी जीवनपध्दतीचा त्याग करून बौध्द भिक्षू व्हावे लागत असे. बौध्द भिक्षू झाल्यानंतरही स्त्री बौध्द भिक्षू व पुरूष बौध्द भिक्षू यांच्या शिक्षणाची स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करण्याचा दंडक पाळला जात असे, हा दंडक पाळण्याकडे दुर्लक्ष होण्यातून बौध्द कालीन शिक्षण व्यवस्था कोलमडून पडली व त्यानंतर स्त्री-पुरूष शिक्षणाबाबत सामाजिक विषमतेचे आणि लिंगाधिष्ठीत भेदभावाचे युग सूरू होऊन मुस्लीम राजवटीत सुरक्षिततेच्या कारणावरून स्त्रियांवर अनेक बंधने येऊन त्या बंधनांचे रितीरिवाजात (प्रथा व परंपरात) रूपांतरण झाले. त्यातून स्त्रियांचा शिक्षणाशी संबंध तुटला. अर्थात मुस्लीम धर्मात स्त्री शिक्षणावर बंदी नव्हती. परंतु या काळात उच्च शिक्षण देण्याची कोणतीही व्यवस्था निर्माण झाली नाही. त्यामुळे मुस्लीम राजवटीचा काळ शिक्षणाच्या बाबतीत स्त्री-पुरूषांमध्ये विषमता निर्माण करणारा ठरला.

१९ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात िाश्चन मिशनज्यांनी शिक्षणाच्या बाबतीतील स्त्री-पुरूषांमध्ये भेदभाव करणाज्या हिंदू समाजातील प्रथा परंपरा अमान्य करून मुलीनाही मुलांप्रमाणेच आधुनिक शिक्षण देण्यास सुरूवात केली. विशेषत: मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याची जबाबदारी सरकारने घेतली. परंतु १८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्य युध्दामुळे सरकारी प्रयत्न फार दूर जाऊ शकले नाहीत.

महात्मा ज्योतिबा फुले शिक्षणाच्या बाबतीत लिंगाधिष्ठीत भेदभावाचे तत्व नाकारणारे आद्य भारतीय समाजसुधारक असून त्यांनी सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून मुलींना आधुनिक शिक्षणाचे धडे देणारी शिक्षिका तयार केली. शिक्षणाच्या बाबतीत लिंगाधिष्ठीत भेदभावाच्या प्रवाहाविरूध्द जाऊन कार्य करणाज्या समाजसुधारकांच्या प्रयत्नातून आधुनिक भारतात स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला जरी गती प्राप्त झाली असली तरी साक्षरतेच्या संदर्भातील जनगणना अहवालातील आकडेवारी लक्षात घेता शिक्षणाच्या बाबतीत भारतीय समाज विशेषत: भारतीय स्त्रिया माधारलेल्या दिसतात. १९५१ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतीय लोकांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण १८.३३ टक्के होते. त्यामध्ये पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण २७.१६ टक्के तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ८.८६ टक्के होते. यावरून असे दिसते की, १९५१ मध्ये स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात १८.३० टक्के अंतर होते. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतीय लोकांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ७४.०४ टक्के आढळते. त्यामध्ये पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४ टक्के तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६ टक्के आढळते. म्हणजेच स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात १६.६८ टक्के एवढे अंतर आहे. यावरून हेच स्पष्ट होते की, १९५१ ते २०११ या ६० वर्षात भारताने साक्षरतेच्या बाबतीत बरीच प्रगती जरी केलेली दिसत असली तरी १९५१ ते २०११ या ६० वर्षात स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणातील तफावत केवळ १.६२ टक्क्यांनी कमी करणे आपल्याला शक्य झाले आहे. ग्रामीण भागातील साक्षरतेचा विचार करता च्ङ्गद्यत्ग्द्यद्धद्वठ्ठ ऱ्द्धद्मथ्द्धद्भद्धद्वद्य दृढ क्ष्द्दड्ढद्ध २००४ नुसार डिसेंबर २००३ च्या पाहणी अहवालावरून ग्रामीण भारतातील साक्षरतेचे एकूण प्रमाण ५९.५ टक्के एवढे असून त्यामध्ये पुरूष साक्षरता ७१ टक्के तर स्त्री साक्षरता ४८ टक्के एवढी आहे. यावरून असेच दिसून येते की, ग्रामीण भारतातील स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात २३ टक्के अंतर आहे.

निष्कर्ष :

१९५१ ते २०११ या ६० वर्षात भारताने साक्षरतेच्या बाबतीत बरीच प्रगती जरी केलेली दिसत असली तरी १९५१ ते २०११ या ६० वर्षात स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणातील तफावत केवळ १.६२ टक्क्यांनी कमी करणे आपल्याला शक्य झालेले असून आजही स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात १६.६८ टक्के एवढे अंतर आहे. तर ग्रामीण भारतातील स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात २३ टक्के एवढे अंतर आहे. यावरून हेच स्पष्ट होते की, भारतीय समाजातील

शिक्षणामधील लिंगभेदभावाची स्थिती आजही कायम असून भारतीय ग्रामीण स्त्रियांच्या शैक्षणिक माघारलेपणास लिंगाधिष्ठीत स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि भूमिके बाबतचा पारंपारिक दृष्टीकोन जबाबदार आहे.

संदर्भ :


१) आगलावे प्रदीप (२०१५), सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे.

२) लोटे रा. ज. (२०१५), भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या.

३) विधुत भागवत (२००९, 'स्त्री-प्रश्ना' ची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने.

४) योजना (जुलै २०११), भारत की जनगणना.

५) समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका (फेब्रुवारी २०१८), मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र.